

Συνέδρια της Ελληνικής Επιστημονικής Ένωσης Τεχνολογιών Πληροφορίας & Επικοινωνιών στην Εκπαίδευση

Τόμ. 1 (2011)

2ο Πανελλήνιο Συνέδριο: «Ένταξη και χρήση των ΤΠΕ στην Εκπαιδευτική Διαδικασία»

Λογοτεχνία και ΤΠΕ στην ξενόγλωσση Εκπαίδευση Ενηλίκων

Ε. Τσιαβού

Βιβλιογραφική αναφορά:

Τσιαβού Ε. (2023). Λογοτεχνία και ΤΠΕ στην ξενόγλωσση Εκπαίδευση Ενηλίκων. *Συνέδρια της Ελληνικής Επιστημονικής Ένωσης Τεχνολογιών Πληροφορίας & Επικοινωνιών στην Εκπαίδευση*, 1, 0877-0887. ανακτήθηκε από <https://eproceedings.epublishing.ekt.gr/index.php/cetpe/article/view/4901>

Λογοτεχνία και ΤΠΕ στην ξενόγλωσση Εκπαίδευση Ενηλίκων

Ε. Τσιαβού

Σχολή Ναυτικών Δοκίμων, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, etsiavou@hotmail.com

Περίληψη

Σύγχρονη επιταγή της διδασκαλίας ξένων γλωσσών είναι η ενίσχυση της διαπολιτισμικότητας και της επικοινωνίας. Αυτοί οι δύο παράγοντες σε συνδυασμό με την καλλιέργεια της κριτικής ικανότητας και της διαθεματικής μόρφωσης παίζουν καθοριστικό ρόλο τόσο στην εκπαίδευση ενηλίκων, όσο και στη διδασκαλία ξένων γλωσσών στα Ανώτατα (Στρατιωτικά) Εκπαιδευτικά Ιδρύματα (Α.(Σ.)Ε.Ι.). Προς αυτήν την κατεύθυνση επικουρεί αποφασιστικά και η χρήση των Νέων Μέσων, που κινητοποιεί τους σπουδαστές με σύγχρονα διδακτικά εργαλεία και εμπλουτίζει το μάθημα. Θέτοντας ως στόχο την υποστήριξη του διδακτικού αντικειμένου, και συγκεκριμένα την εκμάθηση ξένων γλωσσών, με τη βοήθεια της μεθόδου project αλλά κυρίως του Διαδικτύου, γίνεται η διδασκαλία πιο εύληπτη. Στο μάθημα των Γερμανικών, αφορμή για διαπολιτισμικές ανταλλαγές μπορεί να αποτελέσει η σύγχρονη γερμανική λογοτεχνία και ειδικότερα η "Βερολινέζικη" Λογοτεχνία, ειδικά με την υποστήριξη της με η χρήση των ΤΠΕ. Μέσω του Ίντερνετ μπορεί να αποκτήσει υπόσταση η λογοτεχνική πραγματικότητα τόσο από κειμενοκεντρική όσο και από ιστορικοφιλολογική άποψη.

Λέξεις κλειδιά: *λογοτεχνία, ξένες γλώσσες, εκπαίδευση ενηλίκων, Τεχνολογίες Πληροφόρησης και Επικοινωνίας (ΤΠΕ).*

1. Εισαγωγή

Για την ξενόγλωσση εκπαίδευση, η θέση του Wittgenstein (1978), ότι η γλώσσα δημιουργεί την πραγματικότητα, συμυκνώνει τη σύγχρονη, από εκπαιδευτική και μεθοδολογική άποψη, επιταγή της διαπολιτισμικότητας (Bredella, 2002). Διότι, στα πλαίσια του μαθήματος ξένων γλωσσών, η γλώσσα-στόχος είναι φορέας της αλλότριας πραγματικότητας και κουλτούρας, ενώ διαμεσολαβεί για την αναπόδραστη διαπολιτισμική επαφή με την ξένη χώρα. Λόγω της συμβολικής κατάργησης των συνόρων, της συνεπαγόμενης κινητικότητας και της παγκοσμιοποίησης, προωθείται η εκμάθηση ξένων γλωσσών, ιδιαίτερα με τη χρήση των Νέων Μέσων και πολύ περισσότερο του Διαδικτύου. Όλα αυτά συνεπάγονται τη διαμόρφωση μιας καινούριας επικοινωνιακής κουλτούρας, στο επίκεντρο της οποίας τίθενται εικόνες και ήχοι, που αναμειγνύονται με μεγάλη ταχύτητα και χαρακτηρίζονται από πολυσυλλεκτικότητα (Νικολαΐδου, 2009).

Ειδικά στην εκπαίδευση ενηλίκων αλλά και στην τριτοβάθμια εκπαίδευση εν γένει, οι εμπειρίες και τα ενδιαφέροντα των διδασκόμενων συχνά βρίσκονται σε άμεση συνάρτηση με το αντικείμενο σπουδών, γεγονός που υπαγορεύει και καθορίζει σε μεγάλο βαθμό τις απαιτήσεις τους από το μάθημα ξένων γλωσσών. Όμως, στην

Ελλάδα, το πτυχοκεντρικό σύστημα, που είναι άμεσα συνδεδεμένο με την επαγγελματική εξέλιξη, υπονομεύει σε μεγάλο βαθμό τη σύγχρονη εκπαιδευτική επιταγή της επικοινωνίας και της διαθεματικότητας (ΔΕΠΠΣ, 2003). Για αυτόν το λόγο, παραμελείται η ένταξη της λογοτεχνίας στη διδασκαλία ξένων γλωσσών και υποβαθμίζεται η συμβολή της στην προώθηση του διαπολιτισμικού πνεύματος.

Στα πλαίσια της νέας πνευματικής χαρτογράφησης, η γλώσσα κατέχει κεντρική θέση καθώς βρίσκεται στο επίκεντρο της επικοινωνίας και επομένως στη βάση των Νέων Μέσων και των Τεχνολογιών Πληροφόρησης και Επικοινωνίας (εφεξής ΤΠΕ). Τα τελευταία λειτουργούν και ως φορείς λογο-τεχνίας, ενώ μπορούν να ενισχύσουν την παραγωγή, την πρόσληψη, την επεξεργασία και τη διδασκαλία λογοτεχνικών κειμένων (Νικολαΐδου, 2009). Κάτι τέτοιο μπορεί να επιτευχθεί με πολλούς τρόπους: Α. με διαδικτυακές ασκήσεις εκμάθησης και αφομοίωσης γλωσσικών δομών, που θα οδηγήσουν στην καλύτερη κατανόηση και ερμηνεία του γραπτού λόγου. Β. με την περαιτέρω διερεύνηση ερμηνευτικών προσεγγίσεων, που θα εμπλουτίσουν τους προσωπικούς ορίζοντες και θα οξύνουν την κριτική ικανότητα. Γ. με τη σύνδεση κειμένου και περιβάλλοντος συγγραφής, που θα εντάξει το έργο στις ιστορικές, κοινωνικές, πολιτικές και πνευματικές συνθήκες της εποχής. Ειδικότερα στην εκμάθηση Γερμανικών, πρόσφορο έδαφος για γλωσσική και διαθεματική διδασκαλία αποτελεί η λογοτεχνία των δύο τελευταίων δεκαετιών (1990-2010). Καθώς η πρόσφατη λογοτεχνική και κινηματογραφική δημιουργία έχει εμπλουτίσει τους όρους Οικείο/Ξένο με νέες φιγούρες, έχει συντελέσει επίσης στην αποκωδικοποίηση της διαμόρφωσης ταυτότητας κάτω από ειδικές συνθήκες. Αυτό διακρίνεται ιδιαίτερα στη λογοτεχνική παραγωγή της Γερμανίας, και κυρίως σε εκείνη, που θεματοποιεί τις συνθήκες ζωής στην Ανατολική Γερμανία και την πτώση του τείχους του Βερολίνου.

2. Σκοπός της έρευνας

Έχοντας σα γνώμονα την ενίσχυση ακαδημαϊκού και διαπολιτισμικού πνεύματος και την κινητοποίηση των σπουδαστών με τη χρήση των ΤΠΕ, που εμπλουτίζουν το μάθημα ξένων γλωσσών με εναλλακτικές μορφές μάθησης, η παρούσα ερευνητική πρόταση επιχειρεί τη σύνδεση της διδασκαλίας της λογοτεχνίας με τη συμβολή των ΤΠΕ και ισοδυναμεί με εκπαιδευτικό σενάριο. Συγκεκριμένα, στο διδακτικό στόχο συγκαταλέγονται η εκμάθηση και η καλλιέργεια γραπτού και προφορικού λόγου, που επιδιώκονται στη βάση σύγχρονων γερμανικών λογοτεχνικών κειμένων και ενισχύονται με τη χρήση ίντερνετ και DVD. Πέρα από τη γλωσσική προσέγγιση, επεξεργασία και ερμηνεία των κειμένων, ως δευτερέων στόχος τίθεται η ανακατασκευή των εξωτερικών συνθηκών, που επηρεάζουν αποφασιστικά τη διαμόρφωση τόσο των λογοτεχνικών φιγούρων όσο και της πλοκής του λογοτεχνήματος. Στα πλαίσια του μαθήματος ξένων γλωσσών, αντικείμενο έρευνας γίνονται τα κοινωνικά, ιστορικά, πολιτικά και οικονομικά στοιχεία της εποχής και η αναζήτηση διαφορετικών ερευνητικών προσεγγίσεων. Η κατάλληλη επεξεργασία των πληροφοριών και συγκεκριμένα η ψηφιακή οπτικοποίησή τους θα συντελέσει στη δημιουργία της εικόνας του Άλλου. Το επιδιωκόμενο αποτέλεσμα είναι να

μπορέσουν οι διδασκόμενοι να αντιμετωπίσουν κριτικά το δικό τους χωροχρονικό μονοπώλιο αλήθειας και να οξύνουν την ικανότητα ενσυναίσθησης λαμβάνοντας υπόψη την προοπτική του Ξένου. Ειδικά στα Α.(Σ.)Ε.Ι., όπου οι ξένες γλώσσες διδάσκονται σε άμεση συνάρτηση με το αντικείμενο σπουδών των φοιτητών, σκοπός δεν είναι μόνο η συμβολή τους στην επαγγελματική εξέλιξη, αλλά και η σύμπλευσή τους με το ακαδημαϊκό πνεύμα, που καλλιεργεί την κριτική σκέψη και διευρύνει τους ορίζοντες. Ταυτόχρονα με την αναγνώριση της ετερότητας, οι διδασκόμενοι θα μπορούσαν να καλωσορίσουν και να αποδεχθούν την παγκοσμιότητα της ανθρώπινης ύπαρξης, που αγαπά, πονά, χαίρεται και ανατείνεται πάντα με τον ίδιο τρόπο σε όλα τα μήκη της γης. Η λογοτεχνία γίνεται έτσι εργαλείο διεύρυνσης της συνείδησης και φορέας πολιτισμικών δεδομένων, ενώ το Διαδίκτυο συντελεί στην έρευνα του ιστορικού και πολιτισμικού υπόβαθρου, δίνοντας υπόσταση σε αλλοτινές εποχές.

3. Μέθοδος

Προς αυτήν την κατεύθυνση συνάδει η τεχνολογία και η μέθοδος project. Με τις ΤΠΕ εκσυγχρονίζεται το μάθημα ξένων γλωσσών τόσο από τεχνικής όσο και από θεωρητικής άποψης, ενώ η εισαγωγή και η χρήση τους ως μέρος παιδαγωγικής πρακτικής κάνει το μάθημα πιο ενδιαφέρον και κινητοποιεί τους διδασκόμενους. Η αρωγή της μεθόδου project έχει προτερήματα σε πολλά επίπεδα: ενισχύεται η συνθετική ικανότητα, καλλιεργείται η δημιουργικότητα και η κριτική σκέψη, και ταυτόχρονα παρέχεται η δυνατότητα διαθεματικής και εγκυκλοπαιδικής προσέγγισης του εκάστοτε θέματος (Frey, 2005). Μεθοδολογικά, τα projects είναι ένα καλό εργαλείο ανάπλασης της πραγματικότητας, ειδικά από τότε που εμπλουτίστηκαν με τις ΤΠΕ, και συντελούν ιδιαίτερα στην αποτελεσματικότητα του μαθήματος, όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά και στο ΔΕΠΠΣ (2003). Στο επίκεντρο βρίσκεται η διαπροσωπική συνεργασία, η προσωπική συναισθηματική και διανοητική εμπλοκή του μαθητή και ο αυτοκαθορισμός της μάθησης (Apel/Knoll, 2001), έτσι ώστε να επιτευχθεί το προσδοκώμενο μαθησιακό αποτέλεσμα.

Μέσω της συλλογής πληροφοριών από αυθεντικά περιβάλλοντα (π.χ. data bases, άρθρα περιοδικών, [τηλεοπτικές και μη] συνεντεύξεις, [έντυπες και ψηφιακές] διαφημίσεις), οι σπουδαστές χρησιμοποιούν αυθεντικό υλικό (Theisen, 2000α). Ειδικά όταν τα projects έχουν αμιγή επικοινωνιακό χαρακτήρα, μέσω των blogs, social networks, newsgroups, chats, e-mails, tandem, e-shops, καθίσταται δυνατή η επαφή των διδασκόμενων με επικοινωνιακά αυθεντικές καταστάσεις, οι οποίες είναι πλέον επιταγή στη σύγχρονη διδακτική.

Η χρήση του ίντερνετ προσαρμόζει το μάθημα στα νέα νοητικά δεδομένα και ενισχύει τη θέση ότι η μάθηση είναι μια φυσική κατάσταση, ενώ δεν αποκόβει την απόκτηση γνώσεων από τις ρεαλιστικές συνθήκες ζωής και τις προκύπτουσες ανάγκες. Στη δημιουργία ενός ενδιαφέροντος εκπαιδευτικού περιβάλλοντος συνεισφέρει η ποικιλία και η πληθώρα διαδικτυακού υλικού, το εύρος του οποίου δεν περιορίζεται μόνο στα διάφορα κειμενικά είδη, αλλά περιλαμβάνει κάθε είδους αρχείο ήχου και εικόνας, όπως και βίντεο. Η ταχύτητα πρόσβασης και ανανέωσης

των δεδομένων στο ίντερνετ ανεξάρτητα από τις χωροχρονικές συνθήκες παρέχει τη δυνατότητα επικαιροποίησης της ύλης, ενώ η απόκτηση γνώσης εξατομικεύεται και προσαρμόζεται στις προσωπικές ανάγκες των διδασκομένων (Breindl, 1997). Επίσης, πρέπει να τονιστεί, ότι ακριβώς όπως η μέθοδος project, έτσι και η εργασία με διαδικτυακά εργαλεία, παρέχουν την ευκαιρία γλωσσικής καλλιέργειας (Huneke/Steinig, 2009) και ενισχύουν την αίσθηση ευθύνης, την πρωτοβουλία, τη δυνατότητα διαφοροποίησης των διδασκομένων (Breindl, 1997).

Όλα τα προηγούμενα ενισχύονται με την ένταξη της λογοτεχνίας στο μάθημα ξένων γλωσσών, που προωθεί την προσωπική καλλιέργεια και φυσικά την ευκολότερη εκμάθηση της γλώσσας. Αυτό επιτυγχάνεται με το σωστό σχεδιασμό, που υποστηρίζεται από τις ΤΠΕ: σε πρώτη φάση, με online γλωσσικές ασκήσεις, κατά δεύτερο με την αναζήτηση βιβλιογραφικών αναφορών και ερμηνειών του συγκεκριμένου λογοτεχνήματος στο Διαδίκτυο, από όπου σε τρίτο επίπεδο θα συλλεγούν πληροφορίες σχετικές με την κουλτούρα, την ιστορία και νοοτροπία της συγκεκριμένης εποχής (Νικολαΐδου, 2009). Η αναπαράσταση των εξωτερικών συνθηκών μπορεί να συνδεθεί και να συνδυαστεί με την κινηματογραφική απόδοση του βιβλίου και την επεξεργασία σχετικών λογοτεχνικών και κινηματογραφικών δεδομένων. Ας δούμε όμως αναλυτικά, πως μπορεί να επιτευχθεί κάτι τέτοιο.

4. Σχεδιασμός

Η γλωσσική εκμάθηση και καλλιέργεια, η αφύπνιση του ενδιαφέροντος για την ξένη κουλτούρα και η παροχή κινήτρων στους διδασκόμενους κατά την εκμάθηση ξένων γλωσσών στα Α.(Σ.)Ε.Ι. διευκολύνεται από τη χρήση λογοτεχνικών κειμένων, που αποτελούν φορέα πολιτισμού και αποτυπώνουν τα διαχρονικά πανανθρώπινα χαρακτηριστικά. Καθώς η λογοτεχνία απαιτεί τη συμμετοχή του αναγνώστη, επιστρατεύοντας την ενσυναίσθηση, αλλά και την ελπίδα και τη φαντασία του, ο -εκ πρώτης όψης- παθητικός προσλαμβάνων καλείται να παραχωρήσει την προσοχή του στο κείμενο (Theisen, 2000^α). Συμμετέχοντας δραστικά στην αποκωδικοποίησή του γίνεται εφικτή η εισαγωγή του αναγνώστη στο λογοτεχνικό σύμπαν. Διαβάζοντας λογοτεχνία στη γλώσσα-στόχο, ενεργοποιείται ο τρόπος ανάγνωσης στη μητρική γλώσσα (Theisen, 2000^β) γεγονός που καθιστά πιο ευπρόσληπτο τον γλωσσικό εμπλουτισμό και αναπόφευκτη τη διεύρυνση γνωσιακών αποθεμάτων. Ωστόσο, αξίζει να σημειωθεί, ότι η διδασκαλία λογοτεχνικών κειμένων δεν αφορά μόνο στα προχωρημένα επίπεδα (από Β1 και πάνω). Με κατάλληλο διδακτικό σχεδιασμό μπορεί να ενταχθεί και στο μάθημα αρχαρίων.

Συγκεκριμένα, στη διδασκαλία της γερμανικής γλώσσας, η αναφορά στη νεότερη ιστορία της Γερμανίας και ιδιαίτερα του Βερολίνου μπορεί να αποτελέσει εναρκτήριο λάκτισμα για διαπολιτισμικές συναντήσεις. Πρόσφατα προέκυψαν πολλά λογοτεχνικά έργα με θέμα όχι μόνο την πτώση του τείχους, αλλά και τις κοινωνικοπολιτικές συνθήκες ζωής στην πρώην ανατολική Γερμανία. Ένα χαρακτηριστικό δείγμα τέτοιας γραφής αποτελεί το *Ηρωες σαν και εμάς (Helden wie wir)* του Thomas Brussig. Ο εν λόγω ήρωας είναι ο Κλάους Ουλτζστ και το έργο

πραγματεύεται "την ιστορία της συμπλεγματικής του πορείας προς την ενηλικίωση, της μεταμόρφωσης του από αφοσιωμένο στον αυνανισμό μαμμόθρεφτο σε ταλαιπωρημένο παρατηρητή της νεότερης γερμανικής Ιστορίας [...]" (Biblionet. <http://www.biblionet.gr/main.asp?page=showbook&bookid=14686> Προσπέλαση: 23/02/2010).

Η θέση του White ότι η κατανόηση του παρελθόντος γίνεται με όρους μυθοπλασίας (Νικολαΐδου, 2009) τίθεται στη βάση της σύνδεσης της λογοτεχνίας με τις ΤΠΕ. Αφορμή δίνεται από το προαναφερθέν βιβλίο και παράλληλα με τη γλωσσική επεξεργασία, επιδιώκεται η κειμενοκεντρική ανακατασκευή της συγκεκριμένης ιστορικής περιόδου και των αντίστοιχων οικονομικο-κοινωνικών συνθηκών μέσα από πληροφορίες αντλημένες από το Διαδίκτυο, το οποίο θα παράσχει πλούσιο πληροφοριακό υλικό: Το βιβλίο θεματοποιεί τις συνθήκες ζωής στην πρώην Ανατολική Γερμανία, το πολιτικό και εργασιακό καθεστώς, το ιδεολογικό και πνευματικό υπόβαθρο, όπως και τα στάδια προσωπικής εξέλιξης. Κατά την ανάγνωση παλινδρομούμε ανάμεσα στην απόσταση και την εγγύτητα: Αφενός δίνεται η δυνατότητα ταύτισης με τον αμήχανο πρωταγωνιστή, γιατί όλοι οι αναγνώστες πέρασαν, περνάν ή θα περάσουν αυτό το εξελικτικό στάδιο. Αφετέρου υπάρχουν αρκετές πολιτισμικές διαφορές, ανάμεσα στην Ελλάδα και τη Γερμανία, και στον καθημερινό τρόπο ζωής των δύο χωρών, αλλά κυρίως ανάμεσα στην "δυτική" και την "ανατολική" κοσμοθεώρηση.

Στη βάση του σχεδίου εργασίας λοιπόν, που ως μέσο διδασκαλίας είναι μια ανοιχτή διδακτική μορφή, ο διδάσκων καλείται να οργανώσει τη διδασκαλία του λογοτεχνικού κειμένου με τέτοιον τρόπο, ώστε να μην τρομάξει τους σπουδαστές με τις γλωσσικές απαιτήσεις του. Καταρτίζοντας ένα πλάνο εργασίας, προτού καν εισαχθεί στο μάθημα το λογοτεχνικό κείμενο, ο καθηγητής αξιολογεί την ύλη και επιλέγει συγκεκριμένα αποσπάσματα, τα οποία μπορούν να επεξεργαστούν φιλολογικά. Στη συνέχεια, καθορίζει τους διδακτικούς στόχους από άποψη περιεχομένου και γλώσσας. Ενδεχομένως να χρειαστεί να καταλήξει σε κάποια τυπολογία ασκήσεων, που θα ενεργοποιήσουν και θα ενισχύσουν το γλωσσικό πλούτο των διδασκομένων. Απαραίτητη προϋπόθεση είναι βέβαια να εξασφαλιστούν τα αναγκαία τεχνικά μέσα (υπολογιστές, σύνδεση/πρόσβαση στο Διαδίκτυο, προγράμματα αναπαραγωγής DVD και CD). Τέλος, θα πρέπει να προκαθοριστεί το πλαίσιο αξιολόγησης και τα κριτήριά του (Apel/Knoll, 2001).

Εισάγοντας το εγχείρημα, πρέπει να τονιστούν οι διδακτικοί όροι, δηλ. να παρουσιαστεί ο τρόπος εργασίας, που μετατοπίζει το κέντρο βάρους από την παραδοσιακή δασκαλοκεντρική στη μέθοδο project, με τον ατομικό και συνεργατικό τρόπο εργασίας (Chrissou, 2010). Έπειτα, ο διδάσκων εξηγεί τα διδακτικά προτερήματα του επικείμενου project, προσδιορίζει το γενικό πλαίσιο, θέτοντας ως στόχο τη λογοτεχνική επεξεργασία των κειμένων και τη δημιουργική αναπαράσταση του ιστορικοπολιτικού υποβάθρου βάσει του βιβλίου του Μπρούσιχ. Στη δεύτερη φάση του προγραμματισμού, ακολουθεί συζήτηση έτσι ώστε να οριστούν τα επιμέρους θέματα, τα βήματα, όπως και οι αρμοδιότητες του κάθε μέλους της

ομάδας. Καθορίζεται η χρονική διάρκεια, άρα και το είδος του project, όπως και οι ΤΠΕ, που θα χρησιμοποιηθούν, για να μορφοποιηθεί το τελικό αποτέλεσμα. Αξίζει να σημειωθεί, ότι όσο πιο δημόσιο χαρακτήρα έχει η παρουσίαση, τόσο πιο πολύ λειτουργεί σαν κίνητρο για τους διδασκόμενους. Στη συνέχεια πρέπει να οριστεί η θεματολογία, να χωριστεί σε επιμέρους τομείς, να ανατεθούν αυτοί στα ενδιαφερόμενα άτομα και να δημιουργηθεί η προοπτική τέλους (Ταρατόρη-Τσαγκατίδου, 2002 και Frey, 2005). Επομένως, κρίνεται επιθυμητό τα αποτελέσματα του project να δημοσιοποιηθούν, π.χ. σε έναν επί τούτου κατασκευασμένο ιστότοπο.

Στη φάση της υλοποίησης, αφού αναγνωστούν τα αποσπάσματα του κειμένου, θα εντοπιστούν εκείνα τα σημεία, που δίνουν στοιχεία και αποτελούν αφορμή για περαιτέρω επεξεργασία και έρευνα. Συγκεκριμένα, σημαντικό είναι να διακρίνονται αφηγηματικά δεδομένα, αλλά και να διαφαίνονται στοιχεία της κοινωνικοπολιτικής κατάστασης, των ιστορικών συνθηκών και της προσωπικής εξέλιξης του πρωταγωνιστή. Αναφορικά με τον αφηγητή, αρχικά πρέπει να ταυτοποιηθεί ηλικιακά και εθνικά ως νεαρός Ανατολικογερμανός, για να ενεργοποιηθούν συνεπώς τα γνωστικά αποθέματα των διδασκόμενων. Έπειτα, καλό είναι να εντοπιστεί ότι ο ρόλος και η θέση του Ουλτζστ στο έργο: αφηγείται σε πρώτο πρόσωπο τη ζωή του, γεγονός που καθορίζει την λογοτεχνική προοπτική, τόσο ως προς το κειμενικό είδος όσο και ως προς το περιεχόμενο. Τη διαδικασία ενηλικίωσης που παρακολουθούμε, επηρεάζει μια πλειάδα υποκειμενικών και αντικειμενικών παραγόντων. Αφού εντοπιστούν όλοι αυτοί, μένει να προσδιοριστεί ο βαθμός επιρροής τους στη διαμόρφωση του κεντρικού χαρακτήρα και στην πλοκή του έργου.

Πέρα από τις συναισθηματικές διακυμάνσεις του Ουλτζστ, που είναι χαρακτηριστικές για τη φάση της ενηλικίωσης, σημαντικές είναι και οι εξωτερικές συνθήκες που την επηρεάζουν, όπως η ιστορία, η πολιτική, η καθημερινή κουλτούρα, η κοινωνία και η νοοτροπία. Αυτές οι παράμετροι μπορούν να διαπιστωθούν με φύλλα εργασίας και στη συνέχεια, να ανατεθούν στους διδασκόμενους ως αντικείμενο έρευνας για να συλλέξουν πληροφορίες για κάθε τομέα. Σε τούτο το σημείο μπορεί να συνδράμει το Διαδίκτυο στη διεξαγωγή αυτού του project: Διάφορες πληροφοριακές βάσεις, ιστοσελίδες ή ιστότοποι μπορούν να παράσχουν πολλά στοιχεία για καθεμία επιμέρους θεματική και να αποτελέσουν αφορμή ή και να δώσουν ιδέες για εξειδίκευση της αναζήτησης. Με αυτόν τον τρόπο θα ανακατασκευαστεί το συγκεκριμένο περιβάλλον του έργου, που θα αποτελέσει αφορμή για σύγκριση, εκτίμηση και αποτίμηση για τους όρους του Ξένου και του Οικείου. Εφόσον η προκείμενη διδακτική πρόταση απευθύνεται σε ενήλικες, αυτοί θα είναι σε θέση να ανασύρουν γνώσεις, ενδεχόμενες εμπειρίες και ιδεολογικές τοποθετήσεις ή ενδεχομένως να εκφέρουν πολιτικές απόψεις αναφορικά με το αντικείμενο έρευνάς τους. Όποιες κι αν είναι οι πεποιθήσεις τους, σημαντικό είναι ότι έτσι κι αλλιώς επιδιώκεται η κριτική θεώρηση των δεδομένων.

Κεντρική θέση κατέχει όμως η ιστορική διάσταση του τείχους: Γεγονός είναι ότι στο αποκορύφωμα του έργου τίθεται η θεματική του τείχους, κάτι που δε μπορεί να παραγνωριστεί, καθώς ήταν αναπόφευκτα επίκεντρο της ζωής και για τις δύο μεριές

του Βερολίνου, ενώ είχε πολλές συνέπειες και στην καθημερινότητα των πολιτών. Το τείχος είναι και από λογοτεχνική άποψη σημαντικό πλέον, μιας και γύρω και για αυτό έχουν συγγραφεί πολλά λογοτεχνήματα. Έχοντας προσεγγίσει το έργο κειμενοκεντρικά και φιλολογικά, αλλά και -έμμεσα- από τη μεριά του αναγνώστη, μπορεί να παρουσιαστεί και η προοπτική του συγγραφέα. Ο Brussig εκφράστηκε στο πρόσφατα εκδοθέν βιβλίο του *Mauerreise* (<http://www.goethe.de/uun/bdu/de7173380.htm> Προσπέλαση: 12/3/2011) για το τείχος και την ιστορική του σημασία. Από το δοκίμιο μπορούν να αντληθούν έμμεσα πληροφορίες για το υπόβαθρο του μυθιστορήματος αλλά και για την καθοριστική σπουδαιότητα του τείχους. Ταυτόχρονα, το συγκεκριμένο κείμενο μπορεί να αποτελέσει αφορμή για μια ξεχωριστή έρευνα αναφορικά με βιβλία παρόμοιας θεματικής. Αν δημιουργηθεί μια ξεχωριστή ιστοσελίδα, μπορούν να παρατεθούν τα αποτελέσματα και να προστεθεί μια σύντομη εξήγηση, γιατί και πως προέκυψαν αυτά τα λογοτεχνήματα.

Στον τομέα της ιστορίας λοιπόν, τίθεται το τείχος ως σημείο αναφοράς και μένει να συσχετιστεί με το έργο και να οριστεί, τόσο ως σύμβολο όσο και ως πραγματικότητα. Θα αποτελέσει έτσι αφορμή για περαιτέρω συζήτηση ή έρευνα αναφορικά με τις συνέπειές του και τη λειτουργία του. Παράλληλα, θα συμβάλει και στην επικαιροποίηση της προβληματικής, αν γίνει μια σύγκριση του ρόλου του στο διχοτομημένο Βερολίνο με την έγερση τειχών σε διάφορα μέρη της γης ανά τους αιώνες.

Αν συνδεθούν πάλι όλα τα προηγούμενα με τον πρωταγωνιστή, μπορεί να αξιολογηθεί ο χαρακτηρισμός του ως ήρωα τόσο στις συγκεκριμένες όσο και στις σύγχρονες χωροχρονικές συνθήκες. Ο προβληματισμός μπορεί να επεκταθεί και στη φύση του ήρωα γενικά μέσα από μια διαχρονική προοπτική και εκτίμηση. Εργαζόμενοι πάνω σε αυτές τις επιμέρους θεματικές, οι διδασκόμενοι θα ανακαλύψουν ότι διαθέτουν ένα μεγάλο λεξιλογικό δυναμικό και συγκεκριμένα τους διεθνισμούς, δηλ. τα γλωσσικά δάνεια της Γερμανικής κυρίως από τα Ελληνικά και τα Αγγλικά, που ενυπάρχουν ως (αφηρημένοι) όροι σε διάφορους τομείς. Έτσι, θα συνειδητοποιήσουν τον ενεργό ρόλο τους ως αναγνώστες σε πολλά γνωστικά επίπεδα. Έπειτα από αυτή την επεξεργασία του κειμένου θα είναι σε θέση να διαπιστώσουν σε τι συνίσταται το ενυπάρχον χιούμορ του κειμένου, που υποβόσκει από τον τίτλο κιόλας. Πάνω στις νέες πληροφορίες και το νεοαποκτηθέν λεξιλόγιο μπορούν να βασιστούν ασκήσεις εμβάθυνσης και σταθεροποίησης της γνώσης.

Προς την κατανόηση γλωσσικών δομών και την εξάσκησή τους θα μπορούσαν να συντελέσουν γραμματικές ασκήσεις αλλαγής χρόνων, που θα αποτελούσαν έπειτα αντικείμενο συζήτησης από αφηγηματική άποψη, δηλ. κατά πόσο μεταβάλλεται η ισχύς των εντυπώσεων και της δράσης μεταθέτοντας τη δράση στο μέλλον ή στο μακρινό παρελθόν. Επίσης, δυνατή είναι η εφαρμογή παιχνιδιών και διαλόγων, που θα αποδίδουν το κεντρικό θέμα ή επιμέρους στοιχεία της αφήγησης. Η εφαρμογή του τελευταίου είδους ασκήσεων μπορεί να προσαρμοστεί στο βαθμό δυσκολίας που αντιμετωπίζουν οι σπουδαστές, και επομένως η εισαγωγή τους είναι δυνατή είτε πριν

είτε έπειτα από την παραγωγή του γραπτού λόγου.

Η μετάβαση από την πρόσληψη στην παραγωγή γραπτού λόγου μπορεί να επιτευχθεί με αφορμή τον τίτλο (*Ηρωες σαν και μας*). Ο διδάσκων καθορίζοντας τις συγγραφικές συντεταγμένες, προσδιορίζει και το πλαίσιο του παραγόμενου κειμένου δηλ. το ιστορικό-κοινωνικό υπόβαθρο, το κειμενικό είδος, το στυλ κ.ο.κ. Ο τίτλος τίθεται ως βασικό συστατικό στοιχείο ή ορίζεται η κυριολεκτική αναφορά του ή μη και με παρόμοιο τρόπο μπορούν να λειτουργήσουν επιμέρους στοιχεία του κειμένου. Επιπλέον, συγγράφοντας μια κριτική του έργου βάσει της από τους διδασκόμενους επιλεγείσας θεματικής/προοπτικής (από τη σκοπιά ενός ιστορικού, ενός κοινωνιολόγου κτλ.) διευρύνονται οι ορίζοντές τους με παιγνιώδη τρόπο. Προς αυτή την κατεύθυνση λειτουργεί και η διαδικτυακή αναζήτηση και συλλογή άλλων ερμηνειών, μελετών ή κριτικών πάνω στο έργο. Βάσει των αποτελεσμάτων δημιουργείται μια πληρέστερη θεώρηση του έργου, ενώ ταυτόχρονα ενισχύεται το ακαδημαϊκό πνεύμα με τον τρόπο εργασίας: κατά τη συλλογή υλικού οι διδασκόμενοι καλούνται να εκτιμήσουν, να αξιολογήσουν και να επιλέξουν τις κατάλληλες κριτικές. Έτσι, το πόνημά τους γίνεται αντικείμενο σύγκρισης σε σχέση με τα ευρήματά τους και ειδικότερα με άλλες προοπτικές που αυτά παρουσιάζουν.

Το αποτέλεσμα του project μπορεί να συνοψιστεί σε μια παρουσίαση power point, να αναρτηθεί στο διαδίκτυο ή να δημιουργηθεί ένα hypertext, που θα παραπέμπει στις αντλημένες από το διαδίκτυο πληροφορίες για το συγκεκριμένο περιβάλλον. Ανάλογα με τον τρόπο παρουσίασης του τελικού αποτελέσματος, οι πληροφορίες μπορούν να εμπλουτιστούν με οπτικό υλικό και συγκεκριμένα με φωτογραφίες της εποχής, που αποτυπώνουν το κοινωνικοπολιτικό πνεύμα. Ως ερευνητές ή υπεύθυνοι παραγωγής σε ταινίες, οι διδασκόμενοι καλούνται να φανταστούν το λογοτεχνικό σκηνικό και να το σκηνοθετήσουν. Επιπλέον, οι επιμέρους θεματικές θα μπορούσαν να εμπλουτιστούν με σχετικές συνεντεύξεις, βίντεο, ραδιοφωνικές εκπομπές. Η όλη διαδικασία μπορεί να καταγραφεί σε ιστολόγια ανάγνωσης, όπου οι διδασκόμενοι θα καταγράψουν τις πνευματικές, συναισθηματικές αλλά κυρίως τις αναγνωστικές διαδρομές τους.

Στη συνέχεια, μπορεί να γίνει έμμεση αξιολόγηση των αποτελεσμάτων: οι διδασκόμενοι μπορούν να κάνουν σύγκριση με την ήδη υπάρχουσα μεταφορά του βιβλίου σε ταινία (*Helden wie wir* (D, 1999) σε σκηνοθεσία: Sebastian Peterson). Η εισαγωγή της ταινίας βέβαια, μπορεί να γίνει και σε μια προηγούμενη φάση, έτσι ώστε να διαπιστωθούν οι ομοιότητες και οι διαφορές του κειμένου με την ταινία και συγκεκριμένα με τον αφηγηματικό τρόπο. Επιπλέον, θα καταστεί εφικτή η σύγκριση του περιβάλλοντος ή λεπτομερειών ταινίας με την προσωπική τους φανταστική περιβολή και επένδυση του λογοτεχνήματος.

Στο τέλος, επιβάλλεται η φάση της συνολικής αξιολόγησης του project, όπου θα γίνει αποτίμηση της όλης διαδικασίας. Η απόκτηση γνώσεων σε γλωσσικό και σε ακαδημαϊκό επίπεδο, αλλά και η εξοικείωση με τις ΤΠΕ θα εκτιμηθούν και θα συνοψιστούν.

5. Συμπεράσματα/Προοπτικές

Βέβαια, το προτεινόμενο εγχείρημα δεν έχει την αξίωση της πληρότητας, καθώς υπάρχουν άπειροι τρόποι επεξεργασίας ενός λογοτεχνήματος. Πέραν τούτου, η δομή του project θέτει το πλαίσιο μεν σε μια δυναμική διαδικασία, η εργασία ωστόσο προσαρμόζεται στη μη-γραμμική ανάγνωση του κειμένου και στη λογική της μετάβασης από τη μια πληροφορία στην άλλη και της μεταξύ τους σύνδεσης. Τα διδακτικά πλεονεκτήματα του απορρέουν από τη συμβολή των επιμέρους συντεταγμένων: με τη βοήθεια της μεθόδου project αναπτύσσεται η αυτονομία και η αυτοδιαχείριση του αντικειμένου σπουδών, δεξιότητες που είναι σύμφωνες με το ακαδημαϊκό πνεύμα. Πρώτα με την ανάγνωση του λογοτεχνικού κειμένου και έπειτα με την πλοήγηση ενεργοποιούνται ικανότητες, που αναπτύσσονται κατά την ανάγνωση και τη γραφή (Theisen, 2000⁴), καθώς τίθενται σε λειτουργία όταν ο χρήστης καλείται να συλλέξει το αναγκαίο υλικό για να ανακατασκευάσει μια εικονική πραγματικότητα. Έτσι, καλλιεργούνται όλες οι γλωσσικές δεξιότητες (παραγωγή και κατανόηση προφορικού και γραπτού λόγου αντίστοιχα). Ταυτόχρονα, αφομοιώνεται η νεοαποκτηθείσα γνώση πολύ γρήγορα, ακριβώς γιατί γίνεται εργαλείο για τη διεξαγωγή του project, βάσει του οποίου χτίζεται το τελικό αποτέλεσμα. Έμμεσο κέρδος συνιστά επίσης και η καλλιέργεια της δημιουργικότητας και της φαντασίας.

Για να εμπλουτιστεί λοιπόν το μάθημα ξένων γλωσσών στα Α.(Σ.)Ε.Ι. και να συμβαδίσει με τον ακαδημαϊκό χαρακτήρα όλων των υπόλοιπων διδασκόμενων μαθημάτων πρέπει να εκσυγχρονιστεί. Γενικότερα, στα πλαίσια της εκπαίδευσης ενηλίκων επιθυμητή είναι η σύνδεση της ξενόγλωσσης εκπαίδευσης με την επαγγελματική πραγματικότητα αλλά και με πιο προσωπικά ενδιαφέροντα των διδασκόμενων. Εκκινώντας από τη θέση ότι "οι πολιτισμικές προσλαμβάνουσες αποτελούν βασική προϋπόθεση της ανάγνωσης" (Νικολαΐδου, 2009), προκύπτουν πολλά οφέλη από την επαφή των πολιτισμών και την ενίσχυση της εγκυκλοπαιδικής προσέγγισης (διαθεματικότητα).

Πως συμβάλλει προς αυτήν την κατεύθυνση η "βερολινέζικη" λογοτεχνία; Δίνει τη δυνατότητα σύγκρισης ανόμοιων εκ πρώτης όψεως κουλτούρων, η διαφορές των οποίων, τελικά, είναι μικρές στην εποχή της παγκοσμιοποίησης. Πάντως, γίνονται πιο έντονες όταν στο μικροσκόπιο μπαίνουν στοιχεία του πρόσφατου παρελθόντος, που έχουν παίξει καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση της ιστορίας και της νοοτροπίας ενός λαού. Η αντιπαραβολή του Ξένου με το Οικείο μπορεί να συμβάλει στην καλλιέργεια της ανεκτικότητας και στην εξάλειψη του ρατσισμού, ενώ θα ενισχύσει την εθνική συνείδηση από άποψη μοναδικότητας και διαφορετικότητας.

Στη βάση της μεθόδου project, που προωθεί τον αυτοκαθορισμό, οι διδασκόμενοι καλούνται να επιλέξουν την προοπτική τους και ταυτόχρονα το αντικείμενο έρευνάς τους. Βασίζόμενοι στη συνθετική δεξιότητά τους, μπορούν να συνδυάσουν τα ενδιαφέροντά τους με το επικείμενο project, γεγονός που θα τους κινητοποιήσει περισσότερο και θα τους εξοπλίσει με τα κατάλληλα γλωσσικά εργαλεία. Πρέπει να

τονιστούν ωστόσο ορισμένες σημαντικές παράμετροι, που μπορούν να επηρεάσουν αποφασιστικά τη διεξαγωγή του εγχειρήματος: ο ρόλος του διδάσκοντος πρέπει να είναι συμβουλευτικός, ενισχυτικός και επικουρικός. Προσοχή πρέπει να δοθεί στην αμερόληπτη και αντικειμενική παρουσίαση του project, καθώς η ιδιαίτερη θεματική του προσφέρεται για ηθικές και πολιτικές κρίσεις και έμμεσα για προπαγάνδα ή κομματικοποίηση.

Τέλος, θα πρέπει να γίνει μνεία στη σημαντική συμβολή των ΤΠΕ, που είτε ως εργαλείο είτε ως περιβάλλον εργασίας λειτουργούν ενισχυτικά: με τη βοήθεια του επεξεργαστή κειμένων και του διαδικτύου διεξάγονται οι ασκήσεις γλωσσικής εκλέπτυνσης και εμπάθυνσης. Ο ρόλος του ίντερνετ είναι νευραλγικός, καθώς συντελεί στη συλλογή πληροφοριακού υλικού, που συνθέτουν το λογοτεχνικό σύμπαν. Εκεί βρίσκουν οι διδασκόμενοι κι άλλα στοιχεία ανακατασκευής και εμπλουτισμού του περικειμενικού και του συγκεκριμένου περιβάλλοντος. Βάσει αυτών καλλιεργείται η εκμάθηση τεχνολογικού γραμματισμού, ειδικά στους ενήλικες, που δεν εξοικειώθηκαν με τις ΤΠΕ σε προγενέστερο ηλικιακό στάδιο. Ταυτόχρονα, με τα ιστολόγια ανάγνωσης ενισχύεται η δημιουργικότητα και η έκφραση, ενώ η κατασκευή hypertext καταργεί την παραδοσιακή αντίληψη της γραμμικότητας της ανάγνωσης (Νικολαΐδου, 2009) και κλίνει προς τις συνθήκες του σύγχρονου homo sapiens (Νικολαΐδου, 2009).

Τομέας εφαρμογής είναι κάθε ξενόγλωσσο μάθημα, κυρίως στην εκπαίδευση ενηλίκων, καθώς η φαντασία των διδασκομένων εμπλουτίζεται από τις γνώσεις, τα ειδικά ενδιαφέροντα και τις εμπειρίες τους. Μπορούν έτσι με μεγαλύτερη ευκολία να αναπαραστήσουν εικονικά αλλοτινές και ξένες συνθήκες ζωής. Στα πλαίσια της διδασκαλίας των ξενόγλωσσων μαθημάτων η διαφορά πολιτισμών υπάρχει a priori, το μόνο που απομένει είναι να ανακατασκευαστεί.

Το υλικό μπορεί να ανανεώνεται συνεχώς από διάφορες βιβλιογραφικές βάσεις, χωρίς βέβαια αυτό να αποκλείει τις έντυπες μορφές. Από τη βιβλιογραφική παραγωγή αναφέρονται ενδεικτικά το *Sommerhaus später* (Hermann, 1998), στο οποίο διακρίνονται φιγούρες του Άλλου, ενώ πιο έντονες είναι οι διαπολιτισμικές διαφορές στο *Herr Lehmann* (Regener, 2001), που μπορεί να προσαρμοστεί επακριβώς στο προτεινόμενο project. Αν προτιμηθεί ο συνδυασμός βιβλίο-ταινία, δηλ. αν το project χρησιμοποιήσει ως αφορμή λογοτεχνικά αποσπάσματα και ως αντιπαραβολή κάποια ταινία, δόκιμο υλικό προσφέρεται π.χ. και από το λογοτέχνημα *Das Leben der Anderen* (*Οι ζωές των άλλων*) (von Donnersmarck, 2007) και την ομώνυμη ταινία.

Βέβαια, επιταγή αποτελεί η επιμόρφωση των καθηγητών τόσο για τη σωστή διεξαγωγή της μεθόδου project, όσο και για τη χρήση των νέων μέσων, έτσι ώστε να συμβάλουν κι οι διδάσκοντες στη διαμόρφωση υπεύθυνων, κριτικά σκεπτόμενων, καλλιεργημένων ανθρώπων. Γιατί, "πραγματική εκπαίδευση σημαίνει να μαθαίνεις, πώς να σκέφτεσαι και όχι τι να σκέφτεσαι". (Krishnamurti: <http://www.zitate-aphorismen.de/zitate/thema/Lernen/979> . Ανακτήθηκε: 10/01/10)

Βιβλιογραφία

- Apel J. H. & Knoll M. (2001). *Aus Projekten lernen*. München: Oldenbourg- Schulbuchverlag.
- Bredella, L. (2002). *Literarisches und interkulturelles Verstehen*. Tübingen: Narr.
- Breindl, E. (1997). DaF goes Internet. Στο: *Deutsche Sprache*, 4/1997, 289-342.
- Βιβλιονετ. Μετάφραση και περίληψη του βιβλίου *Ηρωες σαν κι εμάς* του Τόμας Μπρούσιχ. Ανακτήθηκε 23/02/2010 από τη διεύθυνση <http://www.biblionet.gr/main.asp?page=showbook&bookid=14686>
- Βιτγκενστάιν, Λ. *Tractatus Logico Philosophicus*. Αθήνα: Παπαζήσης, 1978.
- Brussig, T. (1995). *Helden wie wir*. Berlin: Volk und Welt.
- Chrissou, M. (2010). *Technologiegestützte Lernwerkzeuge im konstruktivistisch orientierten Fremdsprachenunterricht. Zum Lernpotenzial von Autoren- und Konkordanzsoftware*. Hamburg: Verlag Dr. Kovac.
- ΔΕΠΠΣ (2003). *Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγραμμάτων Σπουδών*. Αθήνα: Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, Ανακτήθηκε 23/02/2010 από τη διεύθυνση <http://www.pi-schools.gr/programs/depps>
- von Donnersmarck, F.-H. (2007). *Das Leben der Anderen*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Frey, K. (2005). *Η "Μέθοδος Project"*. Μια μορφή συλλογικής εργασίας στο σχολείο ως θεωρία και πράξη. Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη.
- Goethe-Institut. Σχόλιο του Τόμας Μπρούσιχ. Ανακτήθηκε 12/3/2011 από τη διεύθυνση <http://www.goethe.de/uun/bdu/de7173380.htm>
- Hermann, J. (1998). *Sommerhaus später*. Frankfurt am Main: Fischer.
- Huneke, H.-W. & Steinig, W. (2009). *Deutsch als Fremdsprache: Eine Einführung*. Berlin: Schmidt.
- Μπρούσιχ, Τ. (1999). *Ηρωες σαν και εμάς*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Νικολαΐδου, Σ. (2009). *Λογοτεχνία και Νέες Τεχνολογίες. Από τη θεωρία στη διδακτική πράξη*. Αθήνα: Κέδρος.
- Regener, S. (2001). *Herr Lehmann*. Frankfurt am Main: Eichborn.
- Röttger, E. (2004). *Interkulturelles Lernen im Fremdsprachenunterricht: Das Beispiel Deutsch als Fremdsprache in Griechenland*. Hamburg: Verlag Dr. Kovac.
- Schönau, W. (1991). *Einführung in die psychoanalytische Literaturwissenschaft*. Stuttgart: Metzler.
- Ταρατόρη-Γσαλκατίδου, Ε. (2002). *Η Μέθοδος Project στη Θεωρία και στην Πράξη*. Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη.
- Theisen, J. (2000^a). *Sprachliche Fertigkeiten in der schriftlichen Kommunikation*. Τόμος Α. Πάτρα: ΕΑΠ.
- Theisen, J. (2000^b). *Sprachliche Fertigkeiten in der schriftlichen Kommunikation*. Τόμος Β. Πάτρα: ΕΑΠ.
- Zitate, Aphorismen, Lebensweisheiten. Krishnamurti. Ανακτήθηκε 10/01/10 από τη διεύθυνση <http://www.zitate-aphorismen.de/zitate/thema/Lernen/979>